

Chronotopic Narrating in Dramatic Literature: A Case Study of the Play *A Report of Dream* by Mohammad Rezai-Rad

Behrooz Mahmoodi-Bakhtiari* ¹, Elham Ebrahimi-Naghani ²

Abstract

The chronotope is the point of intersection of time and space. The point at which place materializes and time consolidates and comes to life. where that all the abstract elements of the drama find physicality and objectivity and are concluded. *Dream Report* is a play that has many components of chronotopic analysis in a literary work. In this play, time is trapped in the space of a long standing antique shop. It is as if the identities of these people are complete in the work when they are present in this place. The conflict in the story of these three generations is a conflict in the chronotopic realm of the world of this antique shop. Rezaei Rad depicts the history of liberation struggle in the contemporary of Iran in the context of this place, it seems that this place is the only intersection of time and place. It seems that the fate of human beings living in this history over a century depends on this chronotope. This intersection of history with a place in the *Dream Report* led to our selection for the present work, in which we have examined the importance of time and place and their interaction with each other and the plot through chronotope to explain the concepts desired by the playwright. To achieve this, we will first define the chronotope and enumerate its types, and then we will examine how the play in question in it's narrative fits into the form of this chronotopic analysis.

Keywords: chronotope, Mikhaeil Bakhtin, *Dream Report*, Mohammad Rezaei Rad, spatial temporal continuum.

1. Associate Professor, Department of Performing Arts, College of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran.

<http://orcid.org/0000-0002-5671-4040>

2. MA of Dramatic Literature, College of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran.

<http://orcid.org/0000-0001-7647-2539>

Received: 12/04/2021

Accepted: 21/11/2021

* Corresponding Author's E-mail:
mbakhtiari@ut.ac.ir

Introduction

The importance of Bakhtin's chronotopes lies in simulating the temporal reality (including historical reality) and giving the basic aspects of this reality the opportunity to be considered and used in the artistic space of the narrative. Chronotope is one of the tools developed by Bakhtin to understand the philosophy of the concept of conversation. Dialogism or conversationalism is a term to refer to the interconnected set of dominant aspects of Bakhtin's thought. It is believed that conversationalism is an umbrella term which covers Bakhtin's various activities in various fields such as aesthetics, philosophy of language, literary theory and even theory of knowledge. The conversation is at the center of the scenarios that Bakhtin wrote in each of the fields, and the main protagonists of all these scenarios, are "self" and "other". He believes that History should establish a link in the composition of historical archeology. Since archeology is a spatial science and deals with constant and repetitive structures, it should not normally be associated with history as the most fundamental temporal form of knowledge, which is based on change, difference, and uniqueness. Bakhtin makes this possible with the help of chronotope analysis of the history of the novel. First of all, chronotope for him is a technical preparation or an element of the narrative in which the plot of the story is tied and untied. In the play *A Report of Dream*, time is confined to a single place in the history of the past (almost one hundred and twenty years ago). This place has included many people and different eras with their specific personal and social histories and has become a timeless image. Therefore, the importance of temporal and spatial elements in this play turns it into a text capable of chronotopic analysis. With the help of the second focus of chronotopic analysis, which is to examine the work in the context of historical boutiques, we will also question its historical and conversational reality.

Research questions

place and time in the play *A Report of Dream* are the meaning-making indicators of the work, and it will not be possible to understand the play without separating these two indicators from each other. Based on this, the question is whether the said work, containing such a time-space connection, is capable of chronotopic analysis, i.e. a two-focus analysis, as 1) a tool for reading the time and place of a specific work and 2) the ability to observe a text on the horizon Does it have a history?

Review of Literature

Amir Khanlou in his master's thesis under the title of *types of dramatic history from the beginning*, looks at the influence of “historical reality”, as it is the basis of conversational work as a literary theory. He introduces the chronotope of Agora as a place of impeachment and altar for A Greek tragedy. For Roman tragedy, it is palace or capitol chronotope with the characteristic of concealment and a place for conspiracy and betrayal, and for Shakespeare's comedies we witness chronotopes of reflection and self-awareness. In another article, Ramezani and Yazdani (2014) have discussed the concept of carnival and conversationalism in a play by Oliver Goldsmith, have checked the reception room chronotope, meeting chronotope, threshold chronotope, and tavern chronotope in this work. Like the previous case, this research has used the chronotope as an element of the narrative as well as an element of conversations in the context of historical boutiques. In his master's thesis, Amin Ranjbar, by examining Fosse's plays to find the chronotope related to them, comes to the conclusion that since the world and structure of Fosse's works originate from a very personal form, which is inspired by his deep and sensitive mental world Compared to the lives of people and their relationships, time and space are less included in Bakhtin's categories in these works. In fact, the time-space of Fosse's works, instead of influencing the forward process of the narrative and characters,

becomes a factor for their stagnation, stagnation and wandering. In this way, this article, unlike the previously reviewed works, considers the chronotope as a conversational and historical element. It does not include, but only one pole of the chronotope is found, which is indeed an element that creates the narrative. Ramin and Hassanzadeh Javanian (2015), is an article based on Bakhtin's explanation in the identification of the chronotope. Balzac's works have identified the hall in Eugene O'Neill's play *The Iceman Cometh* as the chronotopic realm of the work. In this work, the real world and the imaginary world of the characters are separated from each other and it is in the said hall that they become aware of this separation and continue to live in the same imaginary world. Thus, in this analysis, chronotope is found both in the context of historical boutiques and in conversation with the works of Balzac and O'Neill's, and as an element that creates the *narrative*.

The authors of the present article also consider the findings of the mentioned research works with a broader analysis of the concept of chronotope on the mustache of Michael Halquist's book and his encounter with this concept, for the first time in an Iranian play.

Research methodology

The present research was done within the framework of Michael Bakhtin's chronotope theory in his treatise of the same name and Michael Hallquist's supplement on Bakhtin's theory. Adopting an analytical-descriptive approach, inductive reasoning method and qualitative method in data analysis, this work has been carried out.

Results

The chronotopic reading of the play *A Report of Dream* shows that the playwright has benefited from the concept of chronotope both in its plotting/narrative function and as a semantic and cognitive strategy. Based on a historical perspective, despite the fact that in the first chronological period of the play, signs of a realistic time-space continuum can be observed, the results of the research indicate that the

Journal Of Narrativestudies

E-ISSN: 2588-6231

Vol. 6, No. 12

Autumn & Winter 2022-2023

Research Article

location of other periods historically lacks a realistic and objective chronotope, and is merely a narrative tool. "Anachronism" and "misalignment" of the final part of the work, which shows itself in the form of the main character's inconsistency with other characters and the initial identity of the place of the play, shows that the situation at the end is not a chronotopic situation, and is anachronotopic in nature.

دوفصلنامه روایت‌شناسی

سال ۶، شماره ۱۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۱، صص ۴۳۵-۴۶۶

مقاله پژوهشی

DOR: 20.1001.1.25886495.1401.6.12.15.9

روایت‌سازی کرونوتوپیک در ادبیات نمایشی: بررسی موردی نمایش‌نامه گزارش خواب اثر محمد رضایی‌راد

بهروز محمودی بختیاری^{*}، الهام ابراهیمی ناقانی^۲

(دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۲۳ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۸/۳۰)

چکیده

باختین تمایل دارد ادبیات را به‌مثابه گفت‌وگویی دوسویه میان متن از یک طرف و دانش پیشین نویسنده و خواننده از طرف دیگر لحاظ کند. طبق نظر هالکویست، در جهان پساکانتی باختین، یگانه ابزار ما برای داوری درباره صحت تجربه معرفت‌شناختی، کرونوتوپ است. کرونوتوپ‌ها واحدهای شناختی هستند که نویسنده و خواننده برای اینکه به عوامل مفهومی متفاوت از لحاظ متنی (زمینه‌ای) و تاریخی ساحت ببخشند، آن‌ها را به‌کار می‌گیرند. به‌اعتقاد باختین، ادبیات فقط زمانی درک می‌شود که بر گفتار ادبی از یک سو و فعالیت‌های ذهنی و اجتماعی از سوی دیگر تأکید شود. در این پژوهش، با استفاده از روش تحلیلی - توصیفی، روش استدلال استقرایی و روش کیفی در تحلیل داده‌ها، جنبه پی‌رنگ‌ساز مفهوم کرونوتوپ در شکل‌گیری روایت نمایش‌نامه گزارش خواب اثر محمد رضایی‌راد بررسی شده است. از آنجا که زمان و مکان در این نمایش‌نامه دو عنصر بنیادین در شکل‌گیری روایت به‌شمار می‌آید، هدف پژوهش حاضر این است که نشان دهد نویسنده چگونه و از چه راه‌هایی دست به ترکیب این دو عنصر برای ساختن روایت زده است. براساس نتایج پژوهش، درک جهان نمایش‌نامه محمد

۱. دانشیار، گروه هنرهای نمایشی، دانشکده‌گان هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

* mbakhtiari@ut.ac.ir

<http://orcid.org/0000-0002-5671-4040>

۲. کارشناسی ارشد ادبیات نمایشی، دانشکده‌گان هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

<http://orcid.org/0000-0001-7647-2539>

رضایی‌راد در گرو ادراک پیوستگی این دو مفهوم و انواع تأثیرات آنها بر یکدیگر در تلقی باختین از کرونتوپ است. این قرائت کرونتوپیک همچین نشان داد نویسنده نمایش‌نامه علاوه بر کارکرد پی‌رنگ‌ساز/ روایت‌ساز، از مفهوم کرونتوپ به‌مثابه استراتژی معنایی و شناختی سود برده است؛ چنان‌که گویی زمان تاریخی گذشته بر زندگی سه نسل از انسان‌های حاضر در مکان نمایش‌نامه بدون حضور و قرارگیری در این پیوستار زمانی - مکانی فاقد معنا و هویت خواهد بود. در این پژوهش، افزون بر بررسی نشانه‌های زمانی و مکانی صریح و نشان‌دار، تلاش شده است تا زمان - مکانندی متن با در نظر گرفتن زمان‌های شاخص، وقایع تاریخی و متغیرهای اجتماعی ارزیابی شود. با تحلیل کرونتوپیک متن براساس یک بوطیقای تاریخی، به‌رغم اینکه نشانه‌های پیوستار زمانی - مکانی واقع‌گرایانه را می‌توان در نخستین دوره گاه‌شمارانه نمایش‌نامه مشاهده کرد، دریافت می‌شود که مکانندی سایر دوره‌ها از نظر تاریخی، فاقد کرونتوپ واقع‌گرایانه و عینی است و صرفاً تمهیدی روایی به‌شمار می‌آید.

واژه‌های کلیدی: کرونتوپ، میخیل باختین، گزارش خواب، محمد رضایی‌راد، پیوستار زمانی - مکانی.

۱. مقدمه

گوتهدل افرایم لسینگ، نویسنده و فیلسوف آلمانی قرن هجدهم، نخستین کسی بود که در رساله لائوکون (۱۷۶۷) اصل پیوستارمداری در انگاره‌های ادبی را به‌وضوح نشان داد و درباره نمایش‌نامه مروه اثر ولتر، نقد تندی را منتشر کرد. وی بر این باور بود که نمی‌توان مقوله‌های ثابت در فضا را بدون حرکت وصف کرد؛ بلکه باید آنها را در توالی زمانی وقایع گشود و در گستره بازنمایی خود داستان تلفیق کرد. اگرچه لسینگ به‌طریقی اساسی و بنیادین مسئله زمان در ادبیات را مطرح کرده، فقط به جنبه‌های صوری و فنی مسئله مزبور پرداخته است. باختین بحث لسینگ را ناکامل می‌یابد؛ زیرا او مسئله همانندسازی زمان واقعی، یعنی واقعیت تاریخی، در تصویر هنری را مطالعه نکرده است؛ بلکه فقط مسئله زمان در ادبیات را در سطح تکنیکی و فرمال پیش کشیده است. تمایز کرونتوپ‌های مولد روایتی که باختین از آنها بحث می‌کند (کرونتوپ راه، کرونتوپ دیدار، کرونتوپ آستانه و...) با پیش‌زمینه هم‌وابستگی زمان و مکان تصویر شاعرانه که لسینگ مطرح کرد شد (تصویری که به‌عنوان تصویری از هنر

زمانمند شکل می‌یابد؛ تصویری که پدیده‌های درک‌پذیر مکانمند را در حال حرکت و توسعه بازنمایی می‌کند) بیش از پیش روشن می‌شود. باختین اهمیت کرونوتوپ‌های مورد بحث خود را در همانندسازی واقعیت زمانمند و فرصت دادن به این واقعیت برای تفکر و کارکرد در فضای هنری روایت می‌داند. او در تلاشی به منظور استخراج تمهیدی فرم‌گرایانه در روند تاریخی بسط رمان، دریافت که رمان، به‌عنوان گونه ادبی، متناقض‌نماترین مفهوم و دسته‌بندی در بین گونه‌های ادبی است؛ گونه‌ای که در آن، هر نمونه به‌شکلی منحصر به فرد متفاوت با نمونه‌هایی در تاریخ و جغرافیایی دیگر است و چیزی بهتر از مفهوم «کرونوتوپ» نمی‌تواند این گوناگونی و تناقض را تبیین کند. وی در مقاله «شکل‌های زمان - مکان در رمان»، مفهوم کرونوتوپ را مطرح کرد. کرونوتوپ از نظر لغوی به معنای «زمان - مکان» است و باختین این الگوی زمانی - مکانی را به‌عنوان پیوستگی ذاتی روابط زمانی و فضایی که به‌گونه‌ای هنری در ادبیات بیان می‌شود، تعریف می‌کند. کرونوتوپ یکی از ابزارهایی است که باختین برای درک فلسفه مفهوم مکالمه پرورنده است. اصطلاح دیالوژیسم یا مکالمه‌گرایی را مایکل هالکویست برای اشاره به مجموعه به‌هم‌پیوسته جنبه‌های غالب تفکر باختین به‌کار برد. باختین، خود هرگز از این اصطلاح استفاده نکرد. با این حال، مکالمه‌گرایی از این حقیقت ناشی می‌شود که معنادارترین مفهومی که باختین در سراسر دوران کاری پیچیده و متنوع خود عرضه کرده، مکالمه است. هالکویست بر این باور است که مکالمه‌گرایی چتری است که فعالیت‌های باختین در حوزه‌های متنوعی همچون زیبایی‌شناسی، فلسفه زبان، نظریه ادبی و حتی نظریه معرفت را پوشش می‌دهد. مکالمه در کانون سناریوهای جای دارد که باختین در هریک از حوزه‌ها به‌نگارش درآورده و قهرمان اصلی همه این سناریوها، به‌گفته هالکویست، «خود» و «دیگری» است. اصل مکالمه‌ای به باختین اجازه می‌دهد میان دو قطب ظاهراً ناهم‌ساز بوطیقا و تاریخ در ترکیب «بوطیقای تاریخی» پیوند برقرار کند؛ زیرا از آنجا که بوطیقا علمی مکانی است و با ساختارهای ثابت و تکرارشونده سروکار دارد، علی‌القاعده نباید با تاریخ به‌مثابه بنیادی‌ترین شکل زمانی معرفت که مبنایش بر تغییر و تفاوت و یکتایی است، جمع شود. باختین به‌کمک تحلیلی کرونوتوپ محور از تاریخ رمان، این امر را ممکن می‌سازد. کرونوتوپ در وهله

اول برای او تمهیدی تکنیکی یا عنصری از روایت است که پی‌رنگ داستان در آن گره می‌خورد و گره‌گشایی می‌شود. کرونوتوپ که پیوند هنرمندانه زمان و مکان در اثر ادبی است، در سنخ غالب هر دوره به‌شکلی نمایان شده است؛ از این رو ما با سازمان‌دهی‌های مختلف زمان - مکان در رمانس‌های یونانی، زندگی‌نامه‌های قدیسان، رمانس‌های شوالیه‌ای، رمان‌های گوتیک تا رمان‌های قرن نوزدهمی (نمونه‌اش ظهور سالن در رمان‌های بالزاک) سروکار داریم. این سنخ‌شناسی تاریخی نشان می‌دهد هرچند کرونوتوپ صنعتی ادبی است، به محیط اجتماعی خود بی‌اندازه حساس است. اما همین اندازه کافی نیست؛ زیرا خاص بودن تاریخی کرونوتوپ باید با تکرار شونده‌گی آن در مقام یک عنصر روایی درآمیزد. کرونوتوپ رمانس یونانی می‌تواند قرن‌ها بعد، در داستان‌های سوپرنatural از نوظاهر شود. اینجاست که اصل مکالمه‌ای به یاری ما می‌آید. هالکویست یادآور می‌شود که کرونوتوپ را نیز، مانند سایر اصطلاحات مکالمه‌گرایی، باید دوکانونه^۱ دانست؛ ابزاری برای خوانش زمان و مکان یک اثر خاص و توانایی مشاهده یک متن در افق تاریخی. کرونوتوپ خود جلوه دیگری است از «مکالمه مکالمه‌ها».

از دهه هفتاد و هشتاد قرن بیستم که دنیای نقد ادبی به تدریج با نوشته‌ها و اندیشه‌های باختین آشنا شد، حضور وی در محافل و مقالات ادبی پررنگ و همیشگی بوده است. باختین کرونوتوپ را به‌عنوان ابزاری تحلیلی برای پرداختن به بحث تقسیم‌های گونه‌ای در تاریخچه رمان غربی مطرح کرد؛ اما این مفهوم نه فقط در مباحث مربوط به نقد رمان، بلکه در روایت‌شناسی، تئوری دریافت، رویکردهای شناختی به ادبیات و حتی مطالعات جنسیتی نیز به‌کار رفته است و می‌رود.

نمایش‌نامه گزارش خواب را محمد رضایی‌راد در سال ۱۳۹۴ به‌رشته تحریر درآورد. رضایی‌راد معتقد است نمایش‌نامه او در زمره تئاتر سخن‌گو، یعنی تئاتری که به‌زعم وی مجبور به سخن گفتن از انسان و وضعیت او در همه ابعاد خودش است، قرار می‌گیرد. او در نوشتن این متن برای پرهیز از زبان مکانیکی، پرتنطنه، فخیم و دیوانی، زبان امروزی را به‌کار می‌گیرد. فقط زمان‌هایی که شخصیت اصلی، یعنی صحافی، دچار جنون، مالیخولیا و بی‌خوابی می‌شود، این زبان به زبان قجری تغییر می‌کند. ساختار اثر

روایت‌درروایت و سرشار از زمان‌پریشی است. در گزارش خواب، زمان در تاریخی برگزیده از ۱۲۰ سال، در مکانی واحد محصور شده است. این مکان اشخاص و دوران‌های بسیاری را با تاریخ‌های شخصی و اجتماعی خاص آن‌ها در خود گنجانده و به انگاره‌ای زمانمند تبدیل شده است. شخصیت اصلی اثر، صحافی، دچار درزمان‌ماندگی است. او بخش اعظم این تاریخ را نخوایده است و همچون زمان اثر، در مکان نمایش‌نامه به دام افتاده است. به‌گفته‌ی انیشتین، زمان را نمی‌توان بدون در نظر گرفتن مکان تصور کرد و باختین نیز ملهم از او، استعاره‌ی ادبی کرونوتوپ را در خدمت مشخص کردن راه‌های متمایز ترکیب زمان و فضا با هم تدوین کرده است. لذا اهمیت عناصر زمانی و مکانی در این نمایش‌نامه، آن را به متنی تبدیل می‌کند که قابلیت تحلیل کرونوتوپیک را دارد.

هدف از این پژوهش، بررسی این عناصر زمانی - مکانی، ارتباط آن‌ها با هم و تأثیراتشان بر هم و بر پی‌رنگ نمایشی اثر است. همچنین با کمک کانون دوم تحلیل کرونوتوپیک، یعنی بررسی اثر در بستر بوطیقای تاریخی، واقعیت تاریخی و مکالمه‌ای آن نیز مطالعه خواهد شد.

۲. پیشینه تحقیق

امیرخانلو (۱۳۹۰) در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود با عنوان بررسی اقسام کرونوتوپ نمایشی، کرونوتوپ‌های تاریخ نمایش را از آغاز برمی‌شمرد. وی این پژوهش را گامی در مسیر نگارش یک تاریخ درام با استفاده از بوطیقای تاریخی دانسته که هم شامل تحلیل دقیق متون است و هم نگاهی به تأثیر «واقعیت تاریخی» دارد؛ چنان‌که اساس کار مکالمه‌گرایی در مقام یک نظریه‌ی ادبی است. او برای سنخ تراژدی یونانی کرونوتوپ، آگورا را به‌عنوان محل استیضاح و قربانگاه، برای تراژدی رومی کرونوتوپ کاخ یا کاپیتول با خصیصه پوشیدگی و محلی برای توطئه و خیانت، و برای کمدی شکسپیری کرونوتوپ آستانه را که نوعاً کرونوتوپ تأمل و خودآگاهی است، معرفی می‌کند. رمضانی و یزدانی (۱۳۹۴) به مفهوم کارناوال و گفت‌وگرایی در نمایش‌نامه سر فرودآورد تا پیروز شد یا اشتباهات یک شب اثر الیور گلداسمیت پرداخته و در تحلیل

کرونوتوپ مرتبط با آن، کرونوتوپ‌های غالب انگلستان قرن هجدهم، از جمله کرونوتوپ اتاق پذیرایی، کرونوتوپ دیدار، کرونوتوپ آستانه و کرونوتوپ میخانه، را در این اثر شناسایی کرده‌اند. این پژوهش نیز، همچون پژوهش قبل، کرونوتوپ را به‌مثابه عنصر سازنده روایت و نیز عنصری مکالمه‌ای در بستر بوپتیقای تاریخی به‌کار گرفته است.

امین‌رنجبر (۱۳۹۵) نیز در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود، با بررسی نمایش‌نامه‌های یون فوسه برای یافتن کرونوتوپ مرتبط با آن‌ها به این نتیجه رسید که از آنجا که جهان و ساختار آثار یون فوسه از فرمی بسیار شخصی سرچشمه می‌گیرد که ملهم از جهان ذهنی عمیق و حساس او به زندگی انسان‌ها و روابط آن‌هاست، زمان و مکان در این آثار کمتر در دسته‌بندی‌های باختین جای می‌گیرد. در واقع زمان - مکان آثار یون فوسه به‌جای تأثیر بر روند رو به جلوی روایت و شخصیت‌ها، عاملی می‌شود برای درجا زدن، سکون و سرگردانی آن‌ها. بدین ترتیب، این مقاله، برخلاف آثار بررسی‌شده قبلی، کرونوتوپ را به‌مثابه عنصری مکالمه‌ای و تاریخی به‌کار نمی‌گیرد، بلکه فقط یک قطب از کرونوتوپ، به‌مثابه عنصر سازنده روایت، یافت می‌شود.

رامین و حسن‌زاده جوانیان (۱۳۹۵) بر سیاق توضیحات باختین در شناسایی کرونوتوپ آثار بالزاک، سالن را در نمایش‌نامه مرد یخین می‌آید اثر یوجین اونیل، به‌عنوان قلمرو کرونوتوپیک اثر شناسایی کرده‌اند. در این اثر، دنیای واقعی و دنیای خیالی شخصیت‌ها از یکدیگر جدا افتاده و آن‌ها در سالن مزبور است که به این جدایی واقف می‌شوند و به زیست در همان دنیای خیالی ادامه می‌دهند. بدین ترتیب در این تحلیل، کرونوتوپ، هم در بستر بوپتیقای تاریخی و در مکالمه با آثار بالزاک و آمریکای عصر اونیل و هم به‌صورت عنصری بر سازنده روایت، یافت می‌گردد.

اما کامل‌ترین منبع درباره کرونوتوپ، بخش پایانی کتاب *تحلیل مکالمه‌ای، جستارهایی دربارهٔ رمان اثر باختین* (۱۳۹۱) است. نویسنده در بخش پایانی کتاب، در جستاری مستقل به نام «اقسام زمان و پیوستار زمانی - مکانی در رمان» با به‌کارگیری کرونوتوپ به‌معنای ترکیب خاصی از زمان و مکان که در برخی شکل‌های روایی تاریخی ظهور کرده است، به بررسی پی‌رنگ چهار سنخ از شکل‌های نثر در ادبیات

کهن می‌پردازد. با وجود این، همان‌گونه که هالکویست نیز اشاره می‌کند، در پایان این تک‌نگاری دوست‌صفحه‌ای بسیاری از خوانندگان به‌سختی می‌توانند بگویند کرونوتوپ چیست. در کتاب *مکالمه‌گرایی*، میخائیل باختین و جهان‌ش تألیف مایکل هالکویست (۱۳۹۵)، مفاهیم هتروگلاسیا، کارناوال و کرونوتوپ ذیل مفهوم مکالمه‌گرایی (دیالوژیسم) بازتعریف و بررسی شده است. هالکویست در نقل یکی از آزمایش‌های فکری باختین که به‌زعم او یکی از نقاطی است که در آن مکالمه‌گرایی با نظریه نسبت تلاقی می‌کند، نتیجه می‌گیرد که نسبت و مکالمه‌گرایی، هر دو، به ابزاری مفهومی برای دیدن فرایندها نیاز دارند؛ فرایندهایی که با کمک هیچ‌لنز دیگری قابل مشاهده نیست. هالکویست ذیل گسترش مفهوم مکالمه‌گرایی در این اثر، کرونوتوپ را جلوه دیگری از «مکالمه مکالمه‌ها» می‌خواند؛ نسبت میان ثبات و سیلان یا رابط میان همانندی و تفاوت. نکته برجسته اثر هالکویست شناساندن کرونوتوپ به‌مثابه پدیده‌ای دوکانونه به مخاطب است؛ کرونوتوپ به‌عنوان مقوله‌ای روایی و برساننده روایت و کرونوتوپ به‌عنوان امکانی برای مکالمه؛ ابزاری که مطالعه اثر در پهنه بوطیقای تاریخی را امکان‌پذیر می‌سازد.

نویسندگان مقاله حاضر با در نظر گرفتن یافته‌های آثار تحقیقی ذکرشده، و با تحلیل گسترده‌تری از مفهوم کرونوتوپ بر اساس الگوی کتاب مایکل هالکویست و مواجهه او با این مفهوم، نخستین بار این مفهوم را در یک نمایش‌نامه ایرانی (گزارش خواب) بررسی می‌کنند.

۳. چارچوب نظری

فرضیه بنیادین باختین این است که متون روایی فقط از تسلسل وقایع روایت‌شونده و کنش‌های گفتاری تشکیل نمی‌شود؛ بلکه همچنین — و چه‌بسا عمدتاً — از دستورالعمل‌های ویژه دنیای روایت، یعنی کرونوتوپ، شکل می‌گیرد. این ویژگی روایت‌ساز کرونوتوپ است. اما کرونوتوپ سوئه دیگری نیز دارد. باختین تمایل دارد ادبیات را به‌عنوان گفت‌وگویی دوسویه میان متن از یک طرف و دانش پیشین نویسنده و خواننده از طرف دیگر لحاظ کند. این تعامل میان متون و روش‌های ذهنی می‌تواند

در قالب ساختارهای پایداری در ارتباط ادبی مفهومی شود. کرونوتوپ‌ها واحدهای شناختی هستند که نویسنده و خواننده برای اینکه به عوامل مفهومی متفاوت از لحاظ متنی (زمینه‌ای) و تاریخی ساحت ببخشند، آن‌ها را به کار می‌گیرند. به اعتقاد باختین، ادبیات فقط زمانی درک می‌شود که بر گفتار ادبی از یک سو و فعالیت‌های ذهنی و اجتماعی از سوی دیگر تأکید شود (حکیم‌جوادی، ۱۳۹۴: ۳۰). برای تشریح این کارکرد کرونوتوپ، ارجاع به باختین‌شناسی به نام مایکل هالکویست راهگشا خواهد بود. هالکویست معتقد است معنادارترین مفهومی که باختین در سراسر دوران کاری خود عرضه کرد، مکالمه‌گرایی یا دیالوژیسم است؛ یعنی برای باختین معنا زمانی ساخته می‌شود که بده‌بستانی مکالمه‌گرایانه با دیگری اتفاق افتاده باشد. از نظر او، باختین به منظور به دست دادن ابزاری برای درک فلسفی مفهوم مکالمه است که مفاهیم هتروگلاسیا، کارناوال، چندصدایی و کرونوتوپ را پروراند. از این رو تعریف مکالمه‌گرایی در اینجا ضروری می‌نماید.

۳-۱. مکالمه‌گرایی

مکالمه‌گرایی برای هالکویست در وهله نخست، قسمی معرفت‌شناختی است مبتنی بر این گزاره که آگاهی مستلزم نوعی دیگربودگی است؛ اما هالکویست تأکید می‌کند که این دیگربودگی صرفاً از نوع آن بیگانگی دیالکتیکی نیست که باید تغییر شکل یابد و زایل شود تا هویتی یکپارچه بدان اعطا گردد و به آگاهی والاتری بپیوندد. در واقع او مکالمه‌گرایی را بر زمینه معرفت‌شناسی کانت یا نسخه روزآمدترش، یعنی نظریه نوکانتی، و در ضدیت با فلسفه هگل تشریح می‌کند و این انتخاب چارچوب کلی شرح فلسفی او از باختین را می‌سازد (هالکویست، ۱۳۹۵). مکالمه‌گرایی همچون نسبت انیشتین فرض را بر این می‌گذارد که هیچ چیز قابل ادراک نیست، مگر در چشم‌انداز چیزی دیگر. فرض اصلی مکالمه‌گرایی این است که هیچ تصویری بدون زمینه وجود ندارد. آنچه تصویر را از زمینه مکالمه‌ای آن می‌آگاهاند، تقابلی است میان زمان و مکانی که یک آگاهی برای رسم حدود خود به کار می‌گیرد (من - برای - خودم)، و مقوله‌های زمانی و مکانی یکسر متفاوتی که همان آگاهی برای رسم حدود سایر اشخاص و چیزها

(غیرمن - در - من) به کار می‌گیرد و برعکس (این بسیار مهم است) (همان: ۴۸). مکالمه‌گرایی در برابر اینکه به هر نوع کاربست صرفاً ادبی محدود شود، مقاومت می‌کند. در واقع ثبات و استواری مرزهای میان گفتمان‌های ادبی و برون ادبی همان چیزی است که مکالمه‌گرایی به چالش می‌کشد. در پرتو مکالمه‌گرایی، ادبیات را هرگز از توانایی و ظرفیتش برای آنکه استعاره‌ای برای سایر وجوه حیات باشد، خلاصی نیست (همان: ۲۰۳). بهترین راه برای درک مکالمه‌گرایی در مقام روش این است که آن را نوعی بوطیقای تاریخی بینگاریم. اما صورت‌بندی مذکور آشکارا حاوی تناقض است. چگونه می‌توانیم بر تضادی که میان تاریخ و بوطیقاست، غلبه کنیم؟ مگر نه این است که تغییر، تفاوت و یکتا بودن اموری تاریخی است؛ حال آنکه ثبات، همانندی و شباهت اموری است که بوطیقا با آن‌ها سروکار دارد؟ از آنجا که بوطیقا شکل‌های ایستا را مطالعه می‌کند، آیا علمی مکانی نیست؟ پس چگونه می‌تواند با تاریخ، این بنیادی‌ترین شکل زمانی معرفت، هم‌زیستی کند؟ (همان: ۲۰۵). کرونوتوپ همان مفهومی است که در اینجا یاریگر خواهد بود.

۲-۳. کرونوتوپ

کرونوتوپ در لغت به معنای پیوستار زمانی - مکانی است. رؤیا پورآذر در ترجمه خود از اثر باختین به نام *تخیل مکالمه‌ای*، «پیوستار زمانی - مکانی» را معادل کلمه کرونوتوپ به کار برده است. از این رو در مقاله حاضر، هر دوی این واژگان استفاده شده است. باختین در مقاله «اشکال زمانی و کرونوتوپ در داستان»، الگوی زمانی و مکانی را به منزله پیوستگی ذاتی روابط زمانی و فضایی که به گونه‌ای هنری در ادبیات بیان می‌شود، تعریف می‌کند. کرونوتوپ‌ها مراکز سازمان‌دهی اساسی‌ترین رخداد‌های روایت است. کرونوتوپ جایگاهی است که گره‌های روایت در آن باز یا بسته می‌شود. معنای شکل‌دهنده روایت به کرونوتوپ‌ها تعلق دارد (Bakhtin, 1981: 250). به تعبیر وایس (2001-200: 1997)، باختین کرونوتوپ را به عنوان ابزاری برای سنجش چگونگی مفصل‌بندی زمان و مکان تاریخی واقعی و انسان‌های تاریخی واقعی در آثار ادبی یک دوران و همچنین به منظور ادراک چگونگی قرار گرفتن مکان و زمان و شخصیت

داستانی نسبت به یکدیگر تعریف می‌کند. نویسنده باید تمام جهان را برای رسیدن به هدف اثرش خلق کند و برای این کار ناگزیر است از عناصر سازمان‌دهنده دنیای واقعی که در آن زندگی می‌کند، استفاده نماید. به همین دلیل کرونوتوپ مفهومی است که واقعیت را به کار می‌گیرد. به عبارت دیگر، باختین از مفهوم کرونوتوپ برای نشان دادن شبکه مکانی - زمانی که بر شرایط بنیادین تمام روایت‌ها و دیگر کردارهای زبان‌شناختی حاکم است، استفاده می‌کند (حکیم‌جوادی، ۱۳۹۴: ۲۹). کرونوتوپ صریحاً زمینه لازم برای نمایش / باز نمود رخدادها را فراهم می‌کند و این به لطف متراکم و ملموس شدن هرچه بیشتر شاخص‌های زمانی - مکانی زندگی انسان و زمان تاریخی در حوزه‌های مکانی کاملاً معین و مشخص است. این امر سازمان‌دهی بازنمایی رخدادها در کرونوتوپ و حول و حوش آن را ممکن می‌سازد و به‌عنوان نقطه اولیه‌ای که صحنه‌ها از آن آغاز و توسعه می‌یابد، به کار گرفته می‌شود؛ در حالی که سایر رخدادها پیونددهنده که دور از کرونوتوپ واقع شده است، همچون اطلاعات خشک و خالی به نظر می‌رسد (Bakhtin, 1981: 250). کرونوتوپ در مقام رابطی میان جهان بیرون از متن و جهان درون متن یا همان متن و فرامتن عمل می‌کند. باختین با آنکه میان متن ادبی و فرامتن غیرادبی ارتباط قائل می‌شود، به سرعت از افتادن در ورطه «رنالیسم ساده‌اندیشانه» می‌گریزد.

مرزی مشخص و قاطع میان جهان واقعی که منبع بازنمایی است و جهان بازنموده اثر ادبی وجود دارد. هرگز نباید این نکته به دست فراموشی سپرده شود و هرگز نباید جهان بازنموده را با جهان خارج از متن اشتباه گرفت. این مرز از اختلاط دو جهان جلوگیری می‌کند؛ اما ارتباط آن دو هرگز قطع نمی‌گردد. بین این دو جهان دادوستدی بی‌وقفه، شبیه دادوستد بی‌وقفه ماده، بین موجودات زنده و محیط پیرامون آن‌ها در جریان است. متن ادبی بدون وجود چنین هم‌بستگی‌ای معنای خود را از دست خواهد داد. این هم‌بستگی نه براساس همسانی، که براساس تفاوت است (باختین، ۱۳۹۱: ۳۳۶).

کرونوتوپ هم مفهومی شناختی است و هم یکی از ویژگی‌های روایی زبان. کرونوتوپ‌ها فقط عناصر معنایی (معناشناختی) متون نیستند. آن‌ها در ابتدای امر

استراتژی‌های شناختی هستند که توسط مخاطبان یا نویسندگان مشخصی به کار می‌روند. متخصصان باختین‌شناس، سی. امرسون و ام. هالکویست، بیان می‌کنند که کرونوتوپ «واحدی تحلیلی برای مطالعه زبان، مطابق با نسبت و ویژگی‌های مقولات زمانی و مکانی بازنمایی شده در زبان است» (باختین، ۱۳۹۱: ۲۹). در مقایسه با استفاده‌های دیگر از زمان و مکان در تحلیل‌های زبانی، ویژگی متمایزکننده تحلیل‌های مبتنی بر کرونوتوپ از این حقیقت برمی‌آید که برای باختین، نه زمان و نه مکان، هیچ‌کدام بر دیگری برتری و تقدم ندارد و در عین یکپارچگی، کاملاً مستقل است و باید به همین شکل نیز بررسی شود (اسماعیلی، ۱۳۸۶: ۲۹). باختین همچنین خاطرنشان می‌کند که هر یک از کرونوتوپ‌های اصلی می‌تواند در دل خود تعداد نامحدودی کرونوتوپ فرعی را در بر بگیرد:

در محدوده یک اثر مستقل و نیز در کل تولید ادبی یک نویسنده خاص، می‌توان تعدادی کرونوتوپ متفاوت و اثرات متقابل پیچیده آن‌ها را تشخیص داد که مختص آن اثر مستقل خاص و یا کار هنری آن نویسنده خاص است. یکی از این کرونوتوپ‌ها می‌تواند به کرونوتوپ غالب اثر تبدیل شود و کرونوتوپ‌های دیگر دارای کارکرد در اثر را تحت پوشش قرار دهد. کرونوتوپ‌ها متقابلاً نیز یکدیگر را در بر می‌گیرند، در کنار هم در اثر می‌زیند، می‌توانند درهم بتند، جایگزین یکدیگر شوند، یکدیگر را نقض کنند یا روابطی بسار بغرنج‌تر با هم داشته باشند (1981: 252).

نکته حائز اهمیت این است که کرونوتوپ را نیز مانند سایر اصطلاحات مختص مکالمه‌گرایی باید چیزی دوکانونه تصور کرد. در یک قطب، کرونوتوپ مرگب از مجموعه کاربری‌های نسبتاً محدودی است که برای بررسی متون ادبی به‌عنوان واحدهای مجزا استفاده می‌شود؛ اما کرونوتوپ را می‌توان به‌منزله ابزاری برای بررسی نسبت میان هر متن و زمانه آن نیز به‌کار بست. به این ترتیب، کرونوتوپ به ابزاری اساسی برای تحلیل تاریخی و اجتماعی وسیع‌تری بدل می‌شود که در آن، مجموعه‌های ادبی فقط یکی از سنخ‌های مختلف و درهم‌تنیده گفتمان خواهد بود. در همین سطح

دوم است که مشارکت کرونوتوپ در بوطیقای تاریخی را به بهترین وجه می‌توان مشاهده کرد (هالکویست، ۱۳۹۵: ۲۱۴).

۳-۳. کرونوتوپ به‌عنوان یکی از مقوله‌های روایت

اگر کرونوتوپ را صرفاً مقوله‌ی شکلی برساننده در نظر بگیریم، به‌اختصار می‌توان آن را این‌گونه تعریف کرد: ماتریسی کلی و فراگیر که هم متشکل از داستان یک روایت خاص است و هم پی‌رنگ آن. (داستان به‌معنای روایت یک رویداد در یک ترتیب زمانی خام و پی‌رنگ به‌معنای روایت همان رویداد که در سیر نقل شدن واسطه‌مند و منظم شده و ساختاری پیدا کرده است که در آن شاید ترتیب زمانی دگرگون یا حتی وارونه شده باشد تا تأثیری خاص گذارد.) تنها با قرار دادن نظم پی‌رنگ بر زمینه‌ی داستان است که وجه ساختگی و شکلی وجه برساختی و متنی آن داستان هویدا می‌شود. کرونوتوپ ترکیب تجزیه‌ناپذیر این دو عنصر است (همان‌جا). در پایه‌ای‌ترین سطح، کرونوتوپ‌های مختلف عبارت است از شیوه‌های متفاوت «از شکل افتادن» دنباله‌ی رویدادها در یک روایت مفروض (از شکل افتادنی که همیشه همراه است با نوعی تکه‌تکه کردن و مکانمند کردن). همین هم‌آیندی^۲ ضروری پی‌رنگ و داستان است که عنصر مکالمه‌ای کرونوتوپ را برمی‌سازد (همان: ۲۱۵).

۳-۴. انواع کرونوتوپ‌ها

با نظر به گستردگی مباحث مربوط به انواع کرونوتوپ‌های مورد بحث باختین و نیز حضور نداشتن تمامی آن‌ها در نمونه‌ی مطالعاتی مقاله، در این مقال فقط قلمروهای کرونوتوپیک موجود در اثر توضیح داده و درخصوص سایر کرونوتوپ‌ها به ذکر نام آن‌ها اکتفا می‌شود.

۳-۴-۱. کرونوتوپ دیدار^۳

تعریف باختین از کرونوتوپ دیدار این است:

در هر دیدار، شاخص زمانی (در زمان یکسان) از شاخص مکانی (در مکان یکسان) جدایی‌ناپذیر است. در نقش‌مایه‌ی دیدار سلبی («آن‌ها ملاقات نکردند»،

«آن‌ها از هم جدا شدند» نیز هم‌بستگی زمان و مکان محفوظ است؛ با این تفاوت که یکی از اجزای کرونوتوپ (خواه زمان خواه مکان) با نشانی منفی ظاهر شده است. وحدت لاینفک شاخص‌های مکانی و زمانی به کرونوتوپ دیدار سرشتی واضح، صوری و کمابیش ریاضی‌گون می‌دهد. وجود نقش‌مایه دیدار جدای از دیگر عناصر پی‌رنگ ناممکن است؛ این نقش‌مایه همواره به‌مثابه عنصر سازنده پی‌رنگ وارد وحدت کلی اثر و در نتیجه بخشی از کرونوتوپ کلی آن می‌گردد (1981: 97).

در کرونوتوپ دیدار، عنصر زمان غالب و به‌واسطه ارزش‌ها و احساسات با شدت بیشتری نشان‌دار شده است (Ibid: 243). نقش‌مایه دیدار می‌تواند در آثار مختلف براساس تداعی معانی^۴ و ارتباط با دیگر عناصر پی‌رنگ، همچون ارزش عاطفی دیدارها، معانی متفاوتی به خود بگیرد و همچنین می‌تواند در بافت‌های گوناگون با استراتژی‌های متنوع کلامی بیان شود. این نقش‌مایه ممکن است به استعاره‌ای منفرد تبدیل شود یا معانی استعاره‌ای گوناگونی به خود بگیرد و حتی به نماد بدل گردد (Ibid: 97-98). باختین کرونوتوپ دیدار را در زندگی واقعی نیز دائماً در نهادهای اجتماعی و سیاسی حاضر می‌یابد: «همه با دیدارهای اجتماعی سازمان‌یافته از هر نوع و اهمیت آن‌ها آشنایی دارند. در حیات هر حکومت ملاقات‌ها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است» (Ibid: 99). باختین استدلال می‌کند که این کرونوتوپ نه فقط در ادبیات، بلکه در سایر عرصه‌های فرهنگی و حوزه‌های مختلف زندگی عمومی و روزمره از فراگیرترین نقش‌مایه‌هاست.

در حوزه علمی و تکنولوژی که تحت سیطره تفکر مفهومی محض است، نقش‌مایه‌هایی از این دست یافت نمی‌شود؛ اما مفهوم برخورد^۵ تا اندازه‌ای معادل نقش‌مایه دیدار است. هرچند نقش‌مایه دیدار در حوزه‌های اساطیری و مذهبی نقش عمده‌ای دارد؛ هم در افسانه‌های برآمده از متون مقدس (هم در آثار مسیحی مانند انجیل‌ها و هم در نوشته‌های بودایی) و هم در مناسک مذهبی. در این حوزه‌ها، نقش‌مایه دیدار با نقش‌مایه‌های دیگر همچون نقش‌مایه تجلی^۶ یا ظهور مقدس^۷ در حوزه‌های مذهبی درمی‌آمیزد. همچنین در حوزه‌هایی از فلسفه که مؤکداً علمی

نیست، همچون آثار شلینگ^۸، ماکس شیلر^۹ و به‌ویژه مارتین بوبر^{۱۰}، نیز نقش‌مایه دیدار اهمیت دارد (Ibid: 98-99).

۳-۴-۲. کرونوتوپ راه^{۱۱}

«راه» مکان مناسبی برای دیدارهای تصادفی است. در راه، مسیرهای مکانی و زمانی انسان‌های مختلف — نشان‌دهنده تمام طبقات اجتماعی، اقتصادی، مذهبی، قومی، سنی — در یک نقطه از زمان و مکان باهم تلاقی می‌کند. انسان‌هایی که به‌شکل معمول با فاصله اجتماعی و فاصله مکانی ازهم جدا شده‌اند، در راه به‌طور تصادفی یکدیگر را ملاقات می‌کنند. از نظر باختین، درآمیزی زمان و مکان در کرونوتوپ «راه» سرچشمه بسط استعاری تصویر راه به‌عنوان یک «دوره»^{۱۲} است؛ «دوره زندگی»، «آغاز دوره جدید» و «دوره تاریخی» (Ibid: 243-244). راه به‌طور معمول از دیاری آشنا می‌گذرد؛ دیاری که بخشی از سرزمین مادری نویسنده است و با گذشت زمان در امتداد راه، یعنی از طریق کارکرد کرونوتوپ راه، ناهمگونی اجتماعی — تاریخی وطن او نشان داده و توصیف می‌شود (Ibid: 245). در رمان‌هایی نظیر *پارتیزنال* اثر وولفرام فون اشن باخ، مسیر زندگی واقعی قهرمان یا راه مونتسالوات به‌تدریج به استعاره جاده، مسیر زندگی و مسیر روح مبدل می‌شود که گاه به خدا نزدیک و گاه از او دور می‌گردد (باختین، ۱۳۹۱: ۳۲۵).

۳-۴-۳. کرونوتوپ جست‌وجو^{۱۳}

باختین کرونوتوپ جست‌وجو را در تحلیل کرونوتوپیک رمان عاشقانه یونانی سده‌های دوم تا ششم میلادی به‌کرات به‌کار می‌گیرد. به‌علاوه او در تحلیل خود از زندگی‌نامه و اتوبیوگرافی دوران باستان با اشاره به رساله *آپولوژی نوشته افلاطون*، اظهار می‌کند که کارکرد کرونوتوپ «زندگی انسان در جست‌وجوی دانش حقیقی» در این نوع ادبی محسوس است. کرونوتوپ «زندگی انسان در جست‌وجوی دانش حقیقی» را نیز می‌توان شکل خاصی از نقش‌مایه جست‌وجو دانست (حکیم‌جوادی، ۱۳۹۴: ۳۴).

۳-۴-۴. کرونوتوپ آستانه^{۱۴}

کرونوتوپ آستانه با احساسات آدمی و ارزیابی او از آن‌ها پیوند دارد. نکته مهم در این کرونوتوپ ارتباط آن با بحران در زندگی انسان است. باختین چنین استدلال می‌کند: واژه آستانه در استعمال روزمره دارای معنای استعاری است و به لحاظ زمانی با نقطه‌ای که در زندگی فرد گسست ایجاد می‌کند، مربوط است. لحظه اتخاذ تصمیمی که در زندگی تحول ایجاد کند یا عدم اتخاذ این تصمیم که مانع از تغییر و تحول در زندگی شود، هراسی که مانع برگزشتن از آستانه می‌شود (Bakhtin, 1981: 248).

وایس در خوانش خود از باختین تأکید می‌کند که با وجود هم‌بستگی مکان و زمان در کرونوتوپ، این امکان وجود دارد که نقش یکی از آن‌ها بر دیگری غلبه کند. به این ترتیب، می‌توان کرونوتوپ آستانه را با توجه به معنای تحت‌اللفظی و استعاری آن به دو زیرمجموعه تقسیم کرد که در هریک از این دو کرونوتوپ زیرمجموعه، با وجود هم وابستگی مکان و زمان، غلبه با یکی از آن‌هاست (حکیم‌جوادی، ۱۳۹۴: ۳۵). باختین (۱۳۹۱: ۳۳۰) در آثار داستایفسکی، محل اصلی داستان را کرونوتوپ آستانه و مکان‌های مربوط به آن مانند پیوستار پلکان، در ورودی، راهرو و همچنین پیوستار خیابان و میدان که کرونوتوپ مزبور را تا فضای باز امتداد می‌دهند، شناسایی می‌کند.

الف. کرونوتوپ آستانه زمان محور

کرونوتوپ آستانه‌ای که در آن زمان عنصر غالب باشد، کرونوتوپ آستانه زمان محور است. این کرونوتوپ با آنچه که باختین درباره بحران، ایجاد تنش در زندگی یا لحظه تصمیم/بی‌تصمیمی بیان می‌کند، منطبق است.

ب. کرونوتوپ آستانه مکان محور

کرونوتوپ آستانه‌ای که در آن مکان عنصر غالب باشد، کرونوتوپ آستانه مکان محور است. کرونوتوپ مکان محور از رهگذر سرشار شدن مکان‌ها از زمان شکل می‌گیرد. سایر کرونوتوپ‌های مورد نظر باختین به شرح زیر است: کرونوتوپ سلحشورنامه‌های عاشقانه یونانی^{۱۵}؛

کرونوتوپ ماجراجویی زندگی روزمره^{۱۶}؛
 کرونوتوپ زندگی نامه و اتوبیوگرافی^{۱۷}؛
 کرونوتوپ رابله‌ای^{۱۸}؛
 کرونوتوپ فرهنگ عامه (مسئله و ارونگی تاریخی)^{۱۹}؛
 کرونوتوپ چامه‌های روستایی^{۲۰}.

۴. تحلیل داده‌ها

۴-۱. نمایش‌نامه گزارش خواب

گزارش خواب روایت پیرمردی عتیقه‌فروش به نام صحافی است که در مغازه‌اش به‌همراه دو شاگردش، شمس و قمر، زندگی می‌کند. با پیشرفت نمایش‌نامه متوجه می‌شویم که این مغازه زیرزمینی دارد مملو از ابزار و اشیای قدیمی که از اواخر دوران قاجار، در بزنگاه‌های سیاسی پناهگاه مبارزان راه آزادی بوده است و در زمان حال اثر نیز، به محلی برای مخفی شدن جوانانی از نسل امروز از دست نیروی گشت پلیس تبدیل شده که با قرص‌های روان‌گردان به رؤیای آزادی خود تحقق می‌بخشند. میرزا ابراهیم‌خان صحاف‌باشی که حالا «صحافی» نام دارد، روزگاری همراه با دیگر افرادی که در ادامه ذکر آن‌ها خواهد رفت، در این مکان انجمن غیبی «بیداری» را راه‌اندازی کرده بود و جلسات این انجمن در زیرزمین این مغازه دایر می‌شد. صحافی از زمان ناصرالدین‌شاه نخواستیده است؛ زیرا با خود عهد بسته که تا روزی که درخت آزادی را تناور ببیند، خواب به چشمانش نیاید. این عهد او و مجازاتی که ناصرالدین‌شاه برای او تعیین کرده (ناصرالدین‌شاه دوتن از فراشان عمارت دارالفهرنگ را برای پاسبانی صحاف‌باشی می‌گمارد تا هرگز نگذارند که خواب به چشمان او بیاید) سبب بی‌خوابی صحافی شده است. صحافی تاریخی برگزیده از ۱۲۰ سال را در بیداری زیسته است و یادآوری خاطرات و سفر ذهنی او در طول نمایش‌نامه با الگوی روایت‌درروایت بیش از صد سال تاریخ آزادی‌خواهی در ایران را به‌تصویر می‌کشد. در پایان، صحافی خسته از بی‌خوابی و به‌ثمر نرسیدن مبارزات آزادی، آرزو می‌کند که نسل آن‌ها نیز همچون نسل امروز دغدغه‌هایی دیگر داشته باشد و به‌جای حُب آزادی، حُب آزادی را بجوید.

۲-۴. روایت‌سازی کرونوتوپیک نمایش‌نامه‌گزارش خواب

هم مکان‌ها و هم اشیای مشخص محیط پیرامون، واحدهای متفاوت در حال گذر در دنیای داستان را به‌روش‌های مختلف و نه الزاماً به‌روش تقویمی^{۲۱} به‌همراه خود از پی می‌آورد و اجزا و مؤلفه‌های معنا را آشکار و درک‌پذیر می‌کند. باختین دنیای داستانی و خلاقه را آن‌گونه می‌نگرد که ما به آنچه آن را دنیای واقعی می‌پنداریم، نگاه می‌کنیم. موضوع مهم این است که کرونوتوپ‌های مشخص دارای این ظرفیت هستند که ابعاد مکان را به‌همراه زمان به‌عنوان بُعدی دیگر در یک واحد یکپارچه گرد آورند و این نکته بر این واقعیت دلالت می‌کند که مکان‌های معین از خلال زمان، لایه‌هایی از مفاهیم و دلالت‌ها را در کنار هم گرد می‌آورند. نویسنده نقش واسطه را در میان این دو جهان ایفا می‌کند و موجب می‌شود زمان - مکان‌های معین و اشیای مادی با معانی قابل توجه‌تری از زمان - مکان‌های دیگر متمایز شود. به همین دلیل است که مکان‌های یکسان در زمان‌های متفاوت، معانی مختلف و وقایع تاریخی متفاوتی را در خود جای می‌دهد و در نتیجه برخی مکان‌ها مهم‌تر از مکان‌های دیگر تلقی می‌شود.

در نمایش‌نامه‌گزارش خواب، با روایتی فاقد نظم گاه‌شمارانه روبه‌رویم. روایت از زمان حال به گذشته‌نگری‌های متعدد بدل می‌شود و تاریخ زندگی شخصیت اصلی (صحافی) و آزادی‌خواهی او را در زمانی بیش از ۱۲۰ سال و در قالب سه نسل روایت می‌شود. از آنجا که روایت نمایش‌نامه از نوع روایت‌درروایت است و نیز کرونوتوپ مفهوم صیوررت در زمان و مکان است و در واقعیت و نمود امر واقعی، نشان دادن یک دوره زمانی بدون گذشت زمان و ارتباط با گذشته و آینده و بیرون از یک وقت معین بی‌شک امری ناممکن است و بدون ترجمانی زمانمند - مکانمند از روایت و با تفکری انتزاعی نمی‌توان به پیکره روایت ورود کرد، از راهکار هالکویست در این پژوهش استفاده شده است. هالکویست برای از میان برداشتن چنین موانعی از مفهوم داستان یا فابیولای اشکلوفسکی بهره می‌گیرد و آن را با مفهوم کرونوتوپ باختین قیاس می‌کند. اشکلوفسکی بر این باور است که چیزی نظیر ترتیب زمانی (کرونولوژی) ناب وجود دارد که با پاسخ دادن به این پرسش که «اول چه اتفاقی افتاد؟ بعداً چه اتفاقی افتاد؟» می‌توان آن را بازیافت. به عبارت دیگر، وقایع این روایت‌ها در دنباله‌ای که ترتیب

زمانی بر آن حاکم باشد، روی نداده است؛ اما باز هم می‌توان آن نظم سراسر و عاری از معضل را برای آن‌ها «بازیابی کرد»، به شرط آنکه الگوی «درهم‌ریخته»ی رویدادها را به الگوی «درست» و ترتیب زمانی «زندگی‌مانند» آن‌ها برگردانیم. اشکالوفسکی اظهار می‌کند که نه فقط می‌توان چنین آغاز، میانه و پایان سراسری را از دل روایت استخراج کرد، بلکه باید چنین کرد؛ زیرا تمام تأثیر یا جلوه «ادبیت» متن در این است که خواننده دقیقاً دریابد ترتیب زمانی چگونه از شکل افتاده است (هالکویست، ۱۳۹۵: ۲۱۶). مکالمه‌گرایی نه بر روان‌شناسی خواننده، بلکه بر نقشی تأکید می‌کند که قاب‌های زمانی و مکانی ارجاع و تداعی در درون مشخصات شکلی متن ایفا می‌کند (همان: ۱۱۸). لذا ابتدا روایت نمایش‌نامه مورد بحث را به چینی‌گانه‌شمارانه یا تقویمی برمی‌گردانیم و سپس به دروازه پیوستاری آن وارد می‌شویم.

۴-۲-۱. تقسیم دوره‌های تاریخی نمایش‌نامه براساس زمان گاه‌شمارانه

دوره اول

زمان این دوره سال‌های آخر حکومت ناصرالدین‌شاه و تلاش آزادی‌خواهان برای ایجاد نهضت مشروطه و مکان نمایش‌نامه عتیقه‌فروشی میرزا ابراهیم‌خان صحاف‌باشی است که مکانی است روبه‌روی محل فعلی سینما کریستال. کار میرزا ابراهیم‌خان فروش اشیای زینتی بوده است. وی در خرداد سال ۱۲۷۶، با اجازه مظفرالدین‌شاه به قصد سفر تجاری به دور دنیا، ایران را از بندر انزلی ترک کرد. او در این سفر، با دستگاه سینماتوگراف آشنا شد و پس از پایان سفرش، دستگاه پروژکتوری را به‌منظور نمایش با خود به تهران آورد و با اجازه دربار، نخستین سالن نمایش فیلم را در حدود مهر ۱۲۸۳، در حیاط پشت مغازه‌اش، در سه‌راه مهنا لاله‌زارنو دایر نمود. وی در این مکان چندین فیلم نمایش داد و بعد از مدتی با دستور دربار، نمایش فیلم تعطیل شد. در این زمان، گاه زیرزمین عتیقه‌فروشی محل اختفای اجتماع انجمن بیداری بوده که برای حفظ امنیت، به‌طور ادواری و محرمانه در مکان‌های مختلف (و نه مکانی ثابت) برگزار می‌شده است؛ انجمنی که ناظم‌الاسلام کرمانی، نویسنده کتاب *تاریخ بیداری ایرانیان*، به‌همراه محمدصادق طباطبایی برای مبارزات آزادی‌خواهی به‌راه می‌اندازد. اعضای این

انجمن مخفی عبارت است از: میرزا ابراهیم خان صحاف‌باشی که شرطش برای عضویت در انجمن مخفی بیداری این است: «اهالی انجمن مادام‌العمر لباس سیاه بپوشند، زیرا که مادر ما وطن در حال احتضار است و تا او را بهبودی حاصل نشود، ما باید سیاه‌پوش و به حالت عزا باشیم» (کرمانی، ۱۳۸۴: ۲۱۵). میرزا صالح مشکات شیرازی صاحب‌امتیاز مجله *بیداری*، عارف قزوینی و جهانگیرخان صوراصرافیل. هشتمین صحنه نمایش‌نامه با جلسه این انجمن غیبی آغاز می‌شود:

میرزا صالح: و اما درباب پیشنهاد شما میرزا ابراهیم‌خان، گفتید که همگی به‌عینه در عزای ملت و سرزمین به کسوت سیاه‌پوشان درآییم و تا رفع استبداد، آن را درنیاوریم. دوستان انجمن غیبی بیداری پیشنهاد جناب‌عالی را مفید مرام انجمن تشخیص داده، آن را به‌تصویب رسانده‌اند (همگی لباس‌های سیاه می‌پوشند). و اما دستور جلسه دویم درباب سیروسیاحت تجاری جناب‌عالی است به ممالک فرنگ، به‌جهت ورود اسباب و آلات مترقیه. این سیاهه اقلام است چنان‌که جناب‌عالی در اختیار انجمن قرار داده‌اید، و من برای احتراز از تطویل کلام، تنها به چند فقره اشاره می‌کنم؛ آلات برقیه، لامپا، سماور، اسباب و رشوکاری، اسباب صحافی و چاپ کتب، اسباب نمایش لائترن ماژیک و سینموتوگراف، دوچرخه و حتی عطریجات. [...] پس انجمن غیبی از شما می‌خواهد و بلکه حکماً مأموریت می‌دهد به‌جهت بسط روابط پلیتیکی با آزادی‌خواهان قفقاز و آذری، و یا افواج عثمانی و هنگری و اتازونی، برای ورود پنهانی اسباب و آلات قهریه، همچون پارابلوم، دینامیت، شصت‌تیر، برنو، زنبورک... (رضایی‌راد، ۱۳۹۸: ۷۹-۸۰).

و در ادامه ناصرالدین‌شاه فراشان عمارت دارالفهرنگ را که گزارش فعالیت‌های انجمن غیبی را به دستگاه ناصرالدین‌شاه رسانده‌اند، به خلعت مزین ساخته، القاب جدید می‌دهد. فراش اول که ماهک نام دارد، به قمرالدوله و فراش دوم که نامش خورک است، به شمس‌الدوله تغییر نام می‌دهند. به دستور ناصرالدین‌شاه، میرزا صالح را سر از تن جدا می‌کنند و گل‌خاتون، همسر او را که فرزندش یونس را باردار است و صحنه سر بردن میرزا صالح را به‌چشم دیده و از این‌رو دیگر هرگز سخن نمی‌گوید، به همسری ناصرالدین‌شاه به حرمسرا می‌برند. یونس، فرزند گل‌خاتون و میرزا صالح، پدر

ماه گل است؛ شخصیتی که در دوره سوم و در زمان معاصر، وارد مغازه صحافی می‌شود. سرنوشت میرزا ابراهیم‌خان صحاف‌باشی این‌گونه رقم می‌خورد: صحافی: و من خواب به چشمانم نمی‌آید تا مردم را سعادت‌مند و نهال آزادی را تناور نیبیم.

ناصرالدین‌شاه: [...] و تا آن زمان نخواب [...] ما خواب از چشمان تو خواهیم ربود. [...] و شما دو فراش لاپرتچی را بر او می‌گماریم. هشدار که خواب از چشمانش براباید! زنهار که او را رخصت خواب مدهید! (همان: ۸۸-۸۷).

فروغ‌الزمان همسر میرزا ابراهیم‌خان صحاف‌باشی در دوره قاجار است. در دوره تاریخی بعدی، یعنی زمان مشروطه، ملیحه و در دوره بعدی، یعنی قیام پانزده خرداد، مژگان همسر اوست.

– روایت‌سازی کرونوتوپیک دوره اول

از نظر باختین (1981: 243-244)، درآمیزی زمان و مکان در کرونوتوپ «راه» سرچشمه بسط استعاری تصویر راه به‌عنوان یک «دوره» است؛ «دوره زندگی»، «آغاز دوره جدید» و «دوره تاریخی». وی در تشریح مثال خود از کرونوتوپ راه در رمان *پارتیزنال*، هنگامی که مسیر روح مونتسالوات، قهرمان داستان، را عامل کرونوتوپیک اثر در قالب راه و جاده می‌داند، وجه استعاری این نوع پیوستار را مؤکد می‌کند. به همین ترتیب، استعاره «مسیر زندگی» (باختین، ۱۳۹۱: ۳۲۵) درباره شخصیت اصلی نمایش‌نامه مورد بحث نیز مصداق می‌یابد. دوره اول این نمایش‌نامه، یعنی حدود سال‌های ۱۲۸۰ و سال‌های آخر سلطنت قاجار، مبارزات مشروطه‌خواهی شروع می‌شود و افراد و شخصیت‌ها قدم در مسیر مبارزاتی و آزادی‌خواهی می‌گذارند. به‌عبارتی مسیر زندگی صحافی، به‌عنوان شخصیت اصلی، از اینجاست که به‌مثابه سفری به‌سوی آرمان و آزادی آغاز می‌گردد و گاه به هدف بسیار نزدیک و گاه از آن دور می‌شود. ازاین‌رو اولین پیوستار زمانی – مکانی موجود در این دوره، کرونوتوپ «راه» است. در وهله بعد، برحسب تعریف باختین از کرونوتوپ جست‌وجو به‌مثابه «زندگی انسان در جست‌وجوی دانش حقیقی» (Bakhtin, 1981: 130)، در پیوستار زمان – مکان دوره اول، حضور کرونوتوپ «جست‌وجو» چشمگیر می‌نماید. در این دوره، افراد گردآمده

در زیرزمین عتیقه‌فروشی، یعنی اعضای انجمن مخفی بیداری، در جست‌وجوی آزادی و مشروطیت هستند. آن‌ها به جست‌وجوهایی در نظر و عمل برای مشروط کردن قدرت حاکمیت، نهادینه‌سازی آزادی سیاسی، برقراری عدالت قضایی و حکومت قانون دست زده‌اند و برگزاری مراسم مخفی انجمن در زیرزمین عتیقه‌فروشی در راستای جست‌وجوی همین آرمان‌های آزادی‌خواهانه و مترقیانه است. این ویژگی به‌خوبی نشان‌دهنده قلمرو کرونوتوپیک جست‌وجوست. از نظر تاریخی نیز، موقعیت دوره اول حاکی از واقع‌گرایی و عینیت کرونوتوپ این دوره است. متون تاریخی مربوط به عصر مشروطه و از جمله کتاب *تاریخ بیداری ایرانیان* اثر ناظم‌الاسلام کرمانی وجود محافل و انجمن‌های مخفی متعدد و به‌ویژه انجمن مخفی بیداری در مکان نمایش‌نامه، یعنی عتیقه‌فروشی ابراهیم‌خان صحاف‌باشی را تأیید کرده است. کرونوتوپ حاکم بر این مکان سرپوشیده و سری با مفاهیم مبارزه پنهانی و خیانت آغشته شده است.

دوره دوم

زمان این دوره از تاریخ دوران مشروطیت آغاز می‌شود، به دوران کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و اندک زمانی بعدتر به قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ و در پایان به انقلاب ۱۳۵۷ می‌رسد. مکان همچنان عتیقه‌فروشی صحافی است و حالا عهد و مجازات مقدر او یعنی بی‌خوابی رخ داده است. صحافی اقلامی را که در زمان گذشته از اروپا وارد کرده بود، همچون اجناسی عتیقه در مغازه خود نگه می‌دارد؛ بنابراین اشیا نیز همان‌ها هستند. در این زمان نیز، زیرزمین مغازه او مخفیگاه آزادی‌خواهان در طول این سال‌ها و کوران حوادث تاریخی و سیاسی است:

«صحافی: [...] در طول این سال‌ها آدم‌های زیادی رو اینجا قایم کردم؛ کمونیست، توده‌ای، مذهبی، ملی، چریک، جنگلی، نهضتی، مشروطه‌چی، جنبشی و فتنه‌ای و شرکت‌نفتی...» (رضایی‌راد، ۱۳۹۸: ۳۷).

در دوره مشروطه، مردی از اعضای جنبش جنگل هم در زیرزمین عتیقه‌فروشی مخفی می‌شود:

مرد جنگلی (با لهجه گیلکی): سلام میرزا ابراهیم‌خان. مرا میرزا کوچک‌خان فرستاده. گفته مرا پنهان کنی... دنبالم می‌گردند... خسته‌ام... می‌خواهم بخوابم... گفتی میرزا کوچک؟ سر او را بریدند... بریدند... بیا... بیا این زنبورک را پنهان کن! دیگر به درد نمی‌خورد. یک تیغ کُند بیاور. می‌خواهم ریشم را بتراشم میرزا ابراهیم‌جان (همان: ۹۲).

تاریخ به سال ۱۳۳۲ و کودتای ۲۸ مرداد رسیده است. عتیقه‌فروشی صحافی مخفیگاه است و مردی کت‌وشلوارپوش که پدر شخصیت کاوه در دوره بعدی است، قطعات فنی مربوط به صنعت پالایش نفت را از خارج وارد کرده و رؤیای ملی شدن صنعت نفت را دارد:

مرد کت‌وشلواری: چه خبر از بیرون آقا ابراهیم؟ دارودسته شعبون بی‌مخ هنوز تو خیابونن؟ از بهارستان چه خبر؟... (از درون جعبه‌ای، لوله و چرخ‌دنده‌ای بیرون آورده، با حسرت به آن‌ها می‌نگرد) هه! چه خیال‌ها برای این‌ها داشتیم [لوله‌ها را در جعبه می‌اندازد] برو بخواب آقا ابراهیم! بیخودی بیدار موندی، برو بخواب! (همان: ۹۳).

شخصیت بعدی در این دوره روحانی جوانی است با عمامه مشکی و کُلتی در دست؛ پدر مهدی شخصیت دوره بعد.

«روحانی: ما از پای نمی‌نشینیم. این پای آبله‌کرده نشان عهد ماست» (همان: ۹۳). سپس حوادث سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۷ رخ می‌دهد و همان مخفیگاه. شخصیت بعدی جوان چریک است که به‌واسطه فرزندش شاهین، از شخصیت‌های دوره بعد، او را درمی‌یابیم؛ همان شخصیتی که از آغاز ورودش به مغازه صحافی به پرنده‌ها خیره می‌شود و درنهایت خود را از بالای ساختمان به پایین می‌اندازد. خواهر چریک هنگام دستگیری او پروانه، شخصیت دوره بعد، را باردار است و برای آنکه حرف نزنند، زبانش را با دندان قطع می‌کند:

جوان چریک: باز همون خواب آقا ابراهیم... دارن می‌آن دنبالم، من خودم رو می‌رسونم به بالای ساختمون ده‌طبقه و قبل از اینکه دست‌شون بهم برسه، خودم رو پرت می‌کنم پایین. بعد خواهرم رو می‌بینم که دارن می‌بندنش به تخت و با تسمه

می‌کوبن به شکم آبستنش، و اون برای اینکه هیچ اطلاعاتی بهشون نده، زبونش رو با دندوناش قطع می‌کنه (همان: ۹۴).

شمس‌الدوله و قمرالدوله حالا شمس‌الدین و قمرالدین هستند و رسالت پاسبانی خواب صحافی نسل‌به‌نسل به آن‌ها می‌رسد و این تبار نسل‌به‌نسل نهان‌شدگان در زیرزمین را لو داده‌اند:

«صحافی: (به شمس و قمر) حالا باید جواب همه کسایی که این سال‌ها به اینجا پناه آوردن و سربه‌نیست و دستگیر شدن رو بدید، گل‌سرخ‌ی و اندرزگو رو تو لو دادی [...] و دکتر فاطمی و... (همان: ۶۶).

– روایت‌سازی کرونوتوپیک دوره دوم

جست‌وجوی آزادی و آرمان‌های مترقی بر این دوره نیز حاکم است. در دوره دوم، مکان همچنان عتیقه‌فروشی است و زمان تاریخی در گذر از مبارزات اواخر سلطنت قاجار در دوره اول، به دوران برقراری مشروطیت و مبارزه برای حفظ آن، دوران کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و دوران قیام پانزده خرداد ۱۳۴۲ به انقلاب ۱۳۵۷ رسیده است. در این چهار بزنگاه تاریخی و مبارزاتی، عتیقه‌فروشی میرزا ابراهیم‌خان صحاف‌باشی مکانی است که مبارزان تحت تعقیب را در خود مخفی می‌کند؛ افرادی که همچون شخصیت‌های دوره قبل برای آزادی جست‌وجو می‌کنند و تحت تعقیب‌اند. در این دوره، کرونوتوپ جست‌وجو همچنان قلمرو زمان و مکان را در احاطه دارد؛ علاوه بر آن، به سبب گذر پرشتاب زمان و ثابت ماندن مکان، این قلمرو با کرونوتوپ آستانه پیوند می‌یابد. موضوع با نظر به ثابت بودن شخصیت اصلی نمایش‌نامه، یعنی میرزا ابراهیم‌خان که به بیداری محکوم شده است و تاریخ معاصر ایران را در بیداری از سر می‌گذراند، نمود عمیق‌تری می‌یابد. آگوییر^{۲۲} (2007: 31) سه ویژگی را برای تشخیص آستانه لازم می‌داند:

۱. قابلیت ایجاد آشفستگی و اغتشاش؛

۲. عدم تقارن میان شرایط روحی شخصیت قبل از آستانه و شرایط او بعد از آستانه؛

۳. ناپایداری: آگوییر ناپایداری را به تردید و تزلزل شخصیت مورد نظر برای کنار آمدن با بحران پیش‌روی خود تعبیر می‌کند. او نه می‌تواند در شرایط قبل از آستانه بماند و نه می‌تواند شرایط پس از آستانه را بپذیرد.

درواقع پایان دوره اول نمایش‌نامه و عبث ماندن مبارزات انجمن مخفی بیداری، نقطه شروع کرونوتوپ آستانه زمان‌محور در زندگی شخصیت اصلی است. درهم تنیدن ناکامی مبارزات و التزام شخصیت به ادامه جست‌وجو به سبب احساسات آزادی‌خواهانه و تجربیات انسانی او در این چهار بزنگاه تاریخی، محل بحران این نمایش‌نامه است و همین بحران است که دوره مزبور را کرونوتوپیک می‌سازد. زندگی صحافی در بحران به پیش می‌رود؛ زمانه بحران نیازمند تصمیم‌گیری است؛ انتخاب میان رها کردن آرمان‌ها و بی‌اعتنا شدن به جست‌وجوی آزادی یا انتخاب بیداری و چشمان باز و بی‌خواب به انتظار دیدن روز آزادی. نکته حائز اهمیت در این دوره حضور هر دو نمود کرونوتوپ آستانه است. از آنجا که کرونوتوپ آستانه مکان‌محور در رهگذر انباشته شدن مکان آستانه‌ای از زمان شکل می‌بندد، این دوره واجد چنین کرونوتوپی است. چهار رویداد دوران‌ساز تاریخی در گذر زمانی حدود هشتاد سال رخ می‌دهد و مکان اثر همان مکان واحد است. همین نمایان شدن زمان و تاریخی حدوداً هشتادساله در مکان سابق، خصلت کرونوتوپیک آستانه‌ای مکان‌محور آن را آشکار می‌سازد و از آنجا که کرونوتوپ آستانه زمان‌محور همانا ثبت و بازنمایی تاریخ است، یعنی آنچه در گذر زمان بر مکان و انسان حاضر رفته، این دوره به سبب درآمیختن زمان گذشته و حال، واجد این نوع پیوستار زمانی - مکانی نیز هست. درواقع در این دوره، کرونوتوپ آستانه به‌عنوان پیامد کرونوتوپ جست‌وجو در آن تنیده می‌شود. به‌لحاظ تاریخی حضور افراد مبارز مذکور در این دوره‌ها در مکان نمایش‌نامه برخلاف عینیت دوره قبل امری غیرقابل تأیید است؛ لذا در واقع‌گرایی این کرونوتوپ می‌توان تردید کرد و به‌نظر می‌رسد نویسنده این پیوستار زمانی - مکانی را فقط به‌عنوان عنصری روایت‌ساز و نمادین مورد استفاده قرار داده است.

دوره سوم

زمان دوره سوم تقویمی در تاریخ معاصر و زمان حال می‌گذرد و مکان همچنان عتیقه‌فروشی میرزا ابراهیم‌خان صحاف‌باشی است که به‌زودی توسط ناصری از نوادگان ناصرالدین‌شاه برچیده خواهد شد و تاریخی که بر این مکان در بیش از ۱۲۰ سال گذشته است، این چنین توصیف می‌شود:

گلاره: زیرزمین راه پیدا می‌کند به جبهه شرقی که به کوچه امین باز می‌شه [...] و این در باز می‌شه به جبهه غربی. اون طرف حیاط، عمارت سروستانه، قرائت‌خونه، ... و محصل‌ها از کنار حوض فوتره‌دار رد می‌شن و می‌آن به اینجا... که دارن فیلم نمایش می‌دن. شما بهش می‌گین سینموتوگراف، نه؟ اخبار جنگ جهانی اول نشون می‌دن و نوسفراتوی خون‌آشام و یا نمایشی از مولیر که شما بهش می‌گین پیس... [...] (به نجوا) و کارگاه شیمی و خاک‌شناسی و پزشکی رو خراب می‌کنن و به‌جاش برج درست می‌کنن. و حالا جبهه جنوبی راه پیدا می‌کند به خیابان صمصام... و جبهه غربی... (رضایی‌راد، ۱۳۹۸: ۳۷-۳۸).

صحافی: [...] همین‌جا... همین‌جایی که نشسته‌یم؛ یعنی تنها بخشی که از عمارت دارالفهرنگ باقی مونده. شرقی عمارت؛ یعنی محل دایره انطباعات در زمان جد ابوی به راسته صرافانی بدل شد؛ و جبهه غربی؛ یعنی قرائت‌خانه به مسافرخانه سه‌ستاره؛ و جبهه شمالی؛ یعنی کلاس‌ها رو جدتون به پاساژ تبدیل کرد. و آقای ناصری مرحوم، ابوی گرام، جبهه جنوبی، کارگاه علوم جدید رو به برج پونزده طبقه؛ و حالا فقط این عمارت میانی مونده که انگار زمانی محل عکاس‌خانه مبارکه بود و بعد تالار نمایش لانترن ماژیک و سینموتوگراف... و حالا... (همان: ۲۵).

آدم‌های این دوران همه اخلاف شخصیت‌های پیشین‌اند تا گذر تاریخ بر سه نسل از یک قوم را نشان دهند: ماه‌گل که فرزند یونس بی‌نشان و نوه میرزا صالح شیرازی است؛ آقای ناصری که نواده ناصرالدین شاه است و شمس و قمر که فرزندان شمس‌الدوله و قمرالدوله و بعدتر شمس‌الدین و قمرالدین‌اند و حالا نگاهبانان صحافی تا نخوابد و بعد از پنهان شدن جوانان در زیرزمین از دست پلیس، آن‌ها را لو می‌دهند. حالا عتیقه‌فروشی صحافی مکانی است برای پنهان شدن جوانانی که با قرص‌های آمفتامین احساس نشاط و آزادی می‌کنند.

– روایت‌سازی کرونوتوپیک دوره سوم

از نظر باختین، ارزش کرونوتوپیک اثر هنری نتیجه همپوشانی شرایط تاریخی فعلی (زمان حال) با زمان‌های گذشته است که در پیشروی اثر به سوی نقطه نهایی بروز می‌کند (Odde, 2006: 11). در دوره سوم زمان تقویمی گزارش خواب، رویکرد کلی اثر از آغاز تا پایان آن، یعنی امتزاج زمان گذشته و حال، به نقطه نهایی می‌رسد. در واقع آنچه روی می‌دهد، فراخوانی زمان گذشته متعلق به این مکان به زمان حال است و به همین سبب در این دوره نیز، حضور کرونوتوپ آستانه در دو شکل آن تکرار می‌شود. در اینجا کرونوتوپ آستانه زمان‌محور مطابق نظر باختین با وارد عمل شدن به شکل «تاریخ صورت مادی به خود گرفته»، یعنی جایگاهی که مناسبات زمانی از طریق برخورد اشیا، مکان و شخصیت اصلی واقعیت صوری می‌یابد، به روایت ورود می‌کند (Bakhtin, 1981: 247). در زمان حال معاصر، یعنی دوره سوم، اثاثیه عتیقه مغازه صحافی به مثابه تاریخ مادی شده نشان‌دهنده گذر تاریخی صدویست‌ساله، احضار تاریخی صدویست‌ساله به لحظه حال و پیامد کرونوتوپ آستانه زمان‌محور است. در توضیح صحنه هشتمین، مکان این چنین توصیف می‌شود:

زیرزمینی قاجاری با اتاق‌ها و دخمه‌هایی که به آن باز می‌شود. گوشه‌ای تختی سفری دیده می‌شود. چند مبل زواردررفته نیز در اینجا هست، با صندوق و خرت‌وپرت‌هایی در این سو و آن سو. روی یک میز وسایلی را چیده‌اند: یک پارابلوم قدیم، زنبورک، دستگاه چاپ عهد بوق، اعلامیه‌های دوران مشروطه، ۲۸ مرداد، ۱۵ خرداد، انقلاب ۵۷ و... عکس‌هایی از آدم‌های ادوار مختلف (رضایی‌راد، ۱۳۹۸: ۷۱).

شخصیت اصلی نمایش‌نامه، صحافی، نیز همچون این اشیا نمود فرایند فراخوانی گذشته و ثبت تاریخ است؛ آنچه گذشته و آنچه به‌جا مانده است. صحافی، انسانی که وابسته به خاطرات و ناگزیر از شکل‌دهی به وجود فعلی خود در زمان حال براساس آن است، به‌واسطه بیداری و انتظار خود فرایند کرونوتوپیک فراخوانی گذشته به زمان و مکان حاضر را تحقق می‌بخشد. مقاومت او در برابر خواب نشانه‌ای از پایداری اثرات کرونوتوپ آستانه زمان‌محور در زندگی‌اش است. او در مبارزه‌ای درونی برای غلبه بر

اثرات سرخوردگی اندوه‌بار بازمانده از آستانهٔ زمان‌محور به‌سر می‌برد. زخمی شدن گذشتهٔ او به زندگی حال و به بیان دیگر آغاز تاریخ مبارزات آزادی‌خواهی به تاریخ معاصر فراخوانده می‌شود. کرونوتوپ آستانهٔ مکان‌محور نیز به‌سبب ثابت ماندن مکان، اولیهٔ نمایش‌نامه و نقش آن به‌عنوان مکان پنهان کردن فراریان و جست‌وجوگران آزادی، در این دوره موجود است؛ از اعضای انجمن مخفی بیداری و مرد جنگلی و چریک فدایی خلق و توده‌ای و روحانی که آزادی آرمانی خود را می‌جستند تا جوانان دورهٔ معاصر که به‌دلیل استفاده از قرص‌های روان‌گردان برای تجربه کردن رؤیای آزادی از دست پلیس به زیرزمین عتیقه‌فروشی پناه می‌آورند. در یک نگاه، گذر زمانی صدویست‌ساله و نمایش زندگی سه نسل در یک مکان، آن را واجد چنین خصیلتی می‌سازد. در خلال این تعاریف، کرونوتوپ جست‌وجو نیز همچون دو دورهٔ قبل، حضور خود را تکرار می‌کند. جست‌وجو همچنان جست‌وجو برای آزادی است، ولو اینکه نوع آن با معنای مورد نظر از آزادی در دوره‌های قبل متفاوت باشد؛ از انجمن مخفی بیداران تا انجمن بی‌کله‌ها (همان: ۴۱).

کرونوتوپ دیگر این دوره دیدار است. در این دوره، صحافی به‌مثابهٔ نمود بیدارباشی و جست‌وجوگری صدویست‌ساله، ناصری نوادهٔ ناصرالدین‌شاه، شمس و قمر نوادگان ماهک و خورک، ماه‌گل بی‌نشان نوهٔ میرزا صالح، گلاره دختر او و نوادهٔ میرزا صالح، کاوه فرزند مرد کت‌وشلواری دورهٔ دوم که از اولین واردکنندگان قطعات پالایش نفت به کشور است، مهدی فرزند روحانی مبارز دورهٔ دوم، شاهین فرزند جوان چریک دورهٔ دوم و پروانه فرزند خواهر جوان چریک، به‌عنوان اعقاب مبارزان پیشین، همه گرد هم جمع می‌شوند. دیدار و نقش‌مایهٔ شناسایی‌ای که در این دوره روی می‌دهد، آن را واجد خاصیت کرونوتوپیک دیدار می‌کند. باختین معتقد است: «کرونوتوپ دیدار می‌تواند با فعال‌سازی ملموس فرایند تداعی معانی در ذهن انسان‌های دخیل در آن، دیدار را به ارزش‌های عاطفی متفاوتی آغشته کند» (Bakhtin, 1981: 97). کرونوتوپ دیدار موجود در دورهٔ سوم اثر، با فعال‌سازی فرایند تداعی معانی در ذهن همهٔ انسان‌های دخیل در این دیدار، گذشته را به لحظهٔ حال نمایندگان هر سه نسل بازنمایی‌شده در اثر رضایی‌راد احضار می‌کند. کرونوتوپ دیدار در ادبیات غالباً کارکردهای ساختاری دارد؛

یعنی می‌تواند به‌عنوان آغاز اثر، اوج و حتی پایان آن در پی‌رنگ به‌خدمت گرفته شود (حکیم‌جوادی، ۱۳۹۴: ۸۹). نکته‌ی حائز اهمیت در دوره‌ی سوم ناتوانی شخصیت اصلی از یافتن وجه مشترکی که سطوح گفتمان مربوط به موقعیت او را به سطوح دیگری — که شامل تاریخ معاصر و مکانی است که با تغییر کاربری‌های تدریجی رفته‌رفته کوچک شده و عن‌قرب از میان خواهد رفت و اسباب عتیقه‌ای که به موزه خواهد پیوست — مرتبط سازد، نشان‌دهنده‌ی شکاف نهانی میان عوامل زمانی، مکانی و زبان‌شناختی «خود» او و مختصات زمان، مکان و زبان «دیگری» است. در پایان نمایش‌نامه، شخصیت ابراهیم صحافی و نیز زبان فجری او که معلول لحظات زمان‌پریشی و مالیخولیا و مشکلات حافظه‌ی اوست و مکان نمایش‌نامه یعنی عتیقه‌فروشی، پدیده‌هایی «ناپهنگام» می‌نمایند و از آنجا که همگی رو به سوی زمان ماضی دارند، دیگر نه شاخصه‌هایی کرونتوپیک، بلکه مقولاتی «آناکرونتوپیک»^{۲۳} هستند.

۵. نتیجه

مباحث مطرح شده در مقاله خلاصه‌وار در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱. الگوی کرونتوپیک روایت در نمایش‌نامه گزارش خواب

دوره	زمان (topos)	مکان (chronos)	کرونتوپ (chronotope)
دوره اول	(اواخر دوران قاجار و مبارزات مشروطه‌خواهی)	زیرزمین عتیقه‌فروشی	راه، جست‌وجو
دوره دوم	مشروطه، کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، ۱۵ خرداد ۱۳۴۲، انقلاب ۱۳۵۷	زیرزمین عتیقه‌فروشی	جست‌وجو، آستانه‌ی زمان‌محور، آستانه‌ی مکان‌محور
دوره سوم	تاریخ معاصر (دهه ۹۰ شمسی)	زیرزمین عتیقه‌فروشی	جست‌وجو، آستانه‌ی زمان‌محور، آستانه‌ی مکان‌محور، دیدار

در این مقاله، پس از تعریف کرونتوپ باختین و تشریح انواع آن با هدف تحلیل روایت‌سازی نمایش‌نامه گزارش خواب از منظری کرونتوپیک، بنا بر ضرورت وجود یک کرونتوپ پایه به‌معنای نوعی مکان و زمان — که سایر روابط زمانی — مکانی را که در یک متن مفروض مورد بحث است، جهت دهند — این «کرونتوپ شاخص

گرینویچ‌وار» را تاریخ معاصر ایران از حدود سال‌های ۱۲۸۵ و مبارزات مشروطه‌خواهی در پایان عصر قاجار تا زمان نگارش نمایش‌نامه در دهه ۹۰ شمسی و مکان را مغازه عتیقه‌فروشی مذکور در نمایش‌نامه قرار دادیم. سپس لزوم گاه‌شمارانه ساختن روایت‌سازی غیرخطی و «روایت‌درروایت» اثر به‌میان آمد تا روایت از شکلی انتزاعی به روایتی واقع‌گرایانه نزدیک گردد؛ زیرا همان‌گونه که در خلال پژوهش بیان شد، صحنه‌ها و روایت‌ها در زمان و مکان رخ می‌دهد و گذر زمان باید به‌شکلی ملموس در مکان خود روی دهد.

در اثر مورد بررسی، کرونوتوپ هم به‌عنوان مقوله‌ای روایت‌ساز و هم به‌مثابه تمهیدی فرمال و تکرارشونده و نیز ابزاری مکالمه‌ای در بوطیقای تاریخی حضور داشت. چهار نوع کرونوتوپ راه، جست‌وجو، آستانه و دیدار در اثر شناسایی شد. با توجه به تقسیم سه‌گانه دوره‌های داستانی و تشخیص کرونوتوپ هر دوره به‌شکل جداگانه، کرونوتوپ جست‌وجو با حضور قاطع در هر سه دوره، کرونوتوپ غالب اثر شناسایی شد که از نظر تاریخی حکایت از تداوم و توالی مبارزات آزادی‌خواهی در تمام این دوران دارد. کرونوتوپ در دوره اول براساس موقعیت تاریخی آن، واقع‌گرایانه و عینی و در دو دوره دیگر خیالی است. پس از بررسی سویه روایی و پی‌رنگ‌ساز کرونوتوپ و تحلیل آن در یک بوطیقای تاریخی، امکان مشارکت آن در مکالمه‌ای ساختن نمایش‌نامه نیز بررسی و این نتیجه حاصل شد که محمد رضایی‌راد با گشودن دروازه پیوستاری مورد بحث، امکان برقراری مکالمه میان این سه دوره تاریخی و به‌عبارتی امکان برقراری مکالمه میان شرایط سیاسی و مبارزات آزادی‌خواهی در طول تاریخ معاصر ایران را فراهم کرده است. نکته حائز اهمیت دیگر در دوره پایانی، نابهنگامی زمانی و زبانی شخصیت اصلی و نیز مکان نمایش‌نامه، یعنی عتیقه‌فروشی و اسباب و وسایل موجود در آن است. ابراهیم صحافی به‌مثابه ناظر زمان درازی از تاریخ، تناظر و تشابهی با شخصیت‌های امروزی نمایش‌نامه ندارد. در دوره پایانی، زبان او بر اثر اختلال حافظه و مالیخولیای تشدیدشونده به‌دفعات به زبان فجری میل می‌کند و زبان معیار امروزی نیست. مغازه عتیقه‌فروشی در پی واگذاری به اشخاص و نهادهای دیگر در طول این تاریخ و بر اثر تغییر کاربری‌های متعدد، تحلیل رفته و آخرین بقایای

آن در این دوره واگذار شده است؛ متعلقات آن نیز به موزه سپرده می‌شود و بدین ترتیب با از دست دادن هویت اولیه خود، نابود خواهد شد. در دوره پایانی، این سه عنصر فاقد وجه مشترک گفتمانی با دیگر عناصر نمایش‌نامه است. این «نابهنگامی» و «ناهمسازی» نشان می‌دهد که وضعیت آن‌ها در پایان نه وضعیتی کرونوتوپیک، بلکه آناکرونوتوپیک است.

پی‌نوشت‌ها

1. Bifocal
2. Simultaneity
3. the Chronotope of meeting
4. Association
5. Contact
6. Apparition
7. Epiphany
8. Schelling (1775-1854)
9. Max Scheler (1874-1938)
10. Martin Buber (1878-1965)
11. the Chronotope of the road
12. Course
13. the Chronotope of quest
14. the Cronotope of threshold
15. Greek Chivarlic romance
16. the Chronotope of adventure of everyday life
17. the Autobiographic chronotope
18. the Rabelaisian chronotope
19. the Folkloric chronotope
20. the Idyllic chronotope
21. Chronological
22. Aguirre
23. Anachronotopic

این واژه را پریسا حکیم‌جوادی ساخته و از واژه *anachronistic* که «نابهنگامی» معنا می‌دهد، مشتق شده است (رک. حکیم‌جوادی، پریسا (۱۳۹۷). «مکان خاطره، خوانشی باختینی از فیلم کلاغ بهرام بیضایی». *کیمیای هنر*. س ۷. ش ۲۹. صص ۴۴-۵۴).

منابع

اسماعیلی، داریوش (۱۳۸۶). *کرونوتوپ و سینما*. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، رشته سینما. دانشگاه هنر. تهران.

- امیرخانلو (۱۳۹۰). *مطالعه انواع مختلف کرونوتوپ های نمایشی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، ادبیات نمایشی. دانشگاه هنر. تهران.
- امین‌رنجبر، شکوفه (۱۳۹۵). *بررسی کرونوتوپ در نمایش‌نامه‌های رؤیایی پاییز، یک روز تابستانی، کسی می‌آید یون فوسه براساس کرونوتوپ باختین*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، ادبیات نمایشی. دانشگاه هنر. تهران.
- باختین، میخائیل (۱۳۹۱). *تخیل مکالمه‌ای*. ترجمه رؤیا پورآذر. تهران: نشر نی.
- تودوروف، تزوتان (۱۳۹۱). *منطق گفتگویی میخائیل باختین، ترجمه داریوش کریمی*. تهران: نشر مرکز.
- حکیم‌جوادی، پریسا (۱۳۹۴). *روایت‌سازی کرونوتوپیک در فیلم‌های بلند داستانی ۱۳۶۵-۱۳۸۷ عباس کیارستمی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته سینما. دانشگاه هنر. تهران.
- رضایی‌راد، محمد (۱۳۹۸). *گزارش خواب*. تهران: بیدگل.
- کرمانی، ناظم‌الاسلام (۱۳۸۴). *تاریخ بیداری ایرانیان*. ج ۱. تهران: پر.
- هالکویست، مایکل (۱۳۹۵). *مکالمه‌گرایی (میخائیل باختین و جهان‌ش)*. ترجمه محمدمهدی امیرخانلو. تهران: نیلوفر.
- Aguirre, M. (2007). *Liminal Terror: The Poetics of Gothic Space, in The Dynamics of the Threshold: Essays on Liminal Negotiations*. Jesus Benito & Ana M Manzananas (Eds.). Madrid: The Gateway Press.
- Amin-Ranjbar, Sh. (2016). *A Study of Chronotope in the plays Dream of Autumn, A Summer's Day, Someone Is Going to Come Home by Jon Fosse* (in Farsi). MA Thesis of Dramatic Literature. Tehran University of Art.
- Amir-Khanlou, M. M. (2010). *A Study of Dirrent Types of Dramatic Chronotopes* (in Farsi). MA Thesis of Dramatic Literature. Tehran University of Art.
- Bakhtian, M. (2012). *The Dialogic Imagination* (in Farsi). Roya Pourazar (Tr.). Tehran: Ney.
- Esmaili, D. (2007). *Chronotope and Cinema* (in Farsi). MA Thesis of Cinema, Tehran, University of Art.
- Hakim-Javadi, Parisa (2015). "Chronotopic Narration in Abbas Kiarostami's Long Feature Films" (in Farsi). MA Thesis of Cinema. Tehran. University of Art.
- Holquist, M. (2002). *Dialogism: Bakhtin and His World*. London: Routledge.

- Bakhtin, M. (1981). *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Austin, University of Texas Press.
- Holquist, M. (2016). *Dialogism: Bakhtin and His World* (in Farsi). Mohammad-Mehdi Amir-Khanlou (Tr.). Tehran: Nilufar.
- Kermani, N. (2005). *The History of the Awakening of the Iranians* (in Farsi). Vol. 1. Tehran: Par.
- Odde, T. C. (2006). *The Chronotopic Imagination: Aberrant Times and Figures in Cinema*. PhD Dissertation, University of Florida.
- Ramezani, A., & Yazdani, E. (2015). "The Analysis of Three Bakhtinian Concepts of Carnival, Dialogism and Chronotope in the Play *She Stoops to Conquer, Or, the Mistakes of a Night* by Oliver Golsmith" (in Farsi). *Research in Contemporary World Literature*. Vol. 20. No. 2. pp. 245-274.
- Ramin, Z., & Hassanzadeh-Javanian, M. R. (2015). "A Study of the temporal-spatial Continuum and Polyphony in the Play *The Iceman Cometh*" (in Farsi). *Research in Contemporary World Literature*. Vol. 21. No. 2. pp. 245-264.
- Rezai-Rad, M. (2019). *A Report of Dream* (in Farsi). Tehran: Bidgol.
- Todorov, T. (2012). *Mikhail Bakhtin: The Dialogical Principle* (in Farsi). Darious Karimi (Tr.). Tehran: Markaz.
- Vice, S. (1997). *Introducing Bakhtin*. Manchester University Press.